

РЕЦЕНЗИЯ

На дисертационния труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

**ХУДОЖЕСТВЕН И ЖИЗНЕН ОПИТ У КАРОЛ РАМА И ЛИКА ЯНКО –
ДВА СЛУЧАЯ НА ХУДОЖНИЧКИ ОТ ХХ ВЕК В ЕВРОПА**

Дисертант:

Ева-Мария Иванова

Институт за изследване на изкуствата при БАН

От доц. д.изк. Боян Манчев

Нов български университет

Биографични данни

Ева-Мария Иванова е родена през 1991 г. в София. Завършва бакалавърска програма „Изкуствознание и артмениджмънт“ през 2017 г. и магистърска програма „Сравнително изкуствознание“ през 2019 г. в Нов български университет. Докторантка е към Институт за изследване на изкуствата при БАН с научна ръководителка проф. д-р Ирина Генова през периода 2021-2024 г.

Интересите ѝ са в областта на изкуството от втората половина на ХХ век и по-специално към творчеството на жени художнички от Европа и Северна Америка. Публикувала е девет научни статии и участва активно в научния живот на Института за изследване на изкуствата при БАН.

Анализ на дисертационния труд

Основната част на дисертационния труд е с обем от 338 страници, а приложеният албум е 106 страници (общ обем от 444 страници). Трудът се състои от въведение, две части, всяка от които е разделена на три глави с няколко подзаглавия, заключение и библиография. Библиографията включва 230 заглавия на български, английски, италиански, френски и немски език и съдържа монографии, речници, студии, статии в списания и вестници, архивни материали, интернет източници. Албумът представя документален и художествен материал и включва около 220 изображения.

Рецензията ми ще включва 6 раздела, отговарящи на основни аспекти на предложения на вниманието ни дисертационен труд (предмет, проблеми и въпроси, контекст, структура, методология, анализ на художествен материал), на чиято основа ще формулирам оценката си на дисертационния труд и заключението си.

1. Предмет на изследването

Темата на дисертационния труд е значима, оригинална и новаторска за българското изкуствознание. Трудът си поставя за задача да изследва в съпоставителна перспектива творчеството на Лика Янко и Карол Рама – две художнички с иконоборческа нагласа, които стават легендарни в края на миналия век и въпреки това творчеството им все още остава недостатъчно проучено. Тази задача е формулирана в специфична и значима перспектива, а именно, по думите на дисертантката, от гледна точка на „разглеждането на конструирането и утвърждаването на биографичните образи на двете художнички във връзка с техния жизнен опит. Творчеството на Лика Янко и творчеството на Карол Рама не са разгледани просто като „изключения от правилото“, а като представителни за по-общи, но вероятно все още не изцяло осмислени тенденции от историята на изкуството.“ (с. 8)

Наложително е веднага да открия факта, че става дума за изцяло неразработено поле не само в българското, но и световното изкуствознание. Нито творчеството на Лика Янко, нито това на Карол Рама е било проучвано в съпоставителен контекст, още повече транснационален. Изборът на темата и още повече очертаната изследователска нагласа и задачи задават оригинална перспектива пред дисертационния труд, но е и сериозно предизвикателство пред млад учен, който навлиза в неразработена, некартографирана територия. Както ще покажа в рецензията си, докторантката се е справила блестящо с това предизвикателство, представяйки ни приносно не само за българското, но и за европейското изкуствознание изследване.

2. Изследователски проблеми и въпроси

Дисертационният труд съчетава или по-скоро синтезира три основни изследователски задачи, отговарящи на три значими изследователски проблема:

а) проучването и изясняването на все още недокрай изяснената жизнена и творческа история на двете художнички;

б) изследването на структурите и неосъзнатите стереотипи, чрез които се формират биографични образи и представи за творчеството;

в) извеждане на принципите на художествената поетика на двете художнички, които биха позволили и тяхното вписване в историята на изкуството на двадесети век, без предпоставяне на историческа схема на принадлежност към определена група, школа или тенденция.

Проблемите са значими, а въпросите на изследователката отговарят изцяло на съвременните тенденции в историята на изкуството.

3. Изследователски контекст

Контекстът, в който е въведен предметът на дисертационния труд, е широкообхватен и комплексен. Очевидно той е комплексен поради сложността на разглеждания обект и неговия комплексен културен, исторически и политически контекст. Но неговата комплексност се дължи и на факта, че творчеството на Рама и Янко едва сега става обект на целенасочен изследователски интерес, поради което и работата на Ева-Мария Иванова трябва да се справи с редица препятствия като отсъствие на документация, необходимост от допълнителни проучвания, от контекстуализиране и интерпретация на наблюдаваните феномени.

Още тук ще отбележа изчерпателността на осъществените емпирични проучвания на наличната литература и архиви, както и целенасочения опит за разширяването им. Проучени са всички налични източници за двете художнички, както и огромен материал, свързан с културния контекст и изкуството на епохата. Трябва да се подчертае, че става дума не само за механично събиране, но и за класификация, систематизация и интерпретация на проучената информация. Дисертационният труд свидетелства и за изключително високо ниво на овладяване на историята на българското и европейското изкуство на XX век, както и на контекста на творческата дейност на художничките. Работата с контекста е не само въвеждаща, но и разширяваща самия контекст. Така например за пръв път творчеството на Лика Янко е поставено в отношение с други изкуства, при което са направени и приноси открития, отнасящи се до сътрудничеството ѝ с видни автори от епохата като кинорежисьорката Бинка Желязкова, музикантките Дора и Стойка Миланови, композиторът

Васил Казанджиев. По сходен начин контекстът на творчеството на Карол Рама е разширен с неочаквани връзки, неотбелязвани в биографичните изследвания на Карол Рама, като отново са открити неизследвани или непоставяни в изследователския фокус творчески отношения и паралели, като например тези с Ман Рей, Луиз Буржоа, Сай Туомбли, Анди Уорхол.

4. Структура на дисертационния труд

Работата е разделена на две части симетрични части, първата от които е посветена на Лика Янко, а втората на Карол Рама. Всяка от частите е разделена на три глави, които също имат аналогична функция във всяка една от частите. Всяка една от двете части на работата включва по три глави, като всяка една от главите има ясно обособена функция и задача, които пък от своя страна обуславят и различна методология и принципи на изложение. Тази структура на изследването е едновременно логична и оригинална. Тя е израз на един „еманципиран“ изследователски подход: чрез него избягната необходимостта от екстензивни контекстуални съпоставки и обговаряния, което позволява на изследването да навлезе директно в конкретните ситуации, удържайки потенциала за компаративно и типологическо надграждане. По думите на Е.-М. Иванова: „Тази огледална структура позволява последователното изложение на всеки един от двата централни за дисертацията случая, без на всяка цена на всеки етап от изложението да бъдат правени преки препратки към паралелния случай; връзките могат да останат и на имплицитно равнище, тъй като те са подсказани от самата структура. По този начин се избягват непрекъснатите препратки и утежняването на структурата на работата.“ (с. 14)

Оригиналната изследователска стратегия позволява прокарването на мотивирани паралели между съответстващите си в ориентацията си три глави на всяка от двете части, което от своя страна дава възможност за автономното разгръщане на материала във всяка една от частите. Всяка глава на двете части се основава на система на надграждане и вписване на предходната, което позволява на изследването да постигне многопластов обхват на изследователския обект, при това удържайки ясно насоката и задачите на всяка една част. Самото изложение е ясно, последователно, изчерпателно и систематично.

Ще представя шестте глави на работата в три групи, на основата на възможността за паралелно четене.

Ще определя **първите глави** на двете части като *реконструктивни*. Те се отнасят до изчерпателно изследване на цялата налична информация за биографията на двете художнички. Осъществена е реконструкция на биографиите на художничките чрез достигането до първоизточниците, което позволява да бъде идентифицирана грешната информация (и в ред случаи безкритичното и възпроизвеждане – вж. в това отношение красноречиви и любопитни примери, свързани с виртуозно изследване на детайли от

биографиите на художниците, често пъти включващи елементи на реконструкция и дори автоматизация, вкл. във връзка с рождените им дати – вж. с. 55-56) и благодарение на това – да бъде реконструирана действителната ситуация. За тази цел са осъществени и няколко интервюта, които хвърлят нова светлина върху ред значими въпроси, свързани с биографията и творческия път на Лика Янко. Интервютата са осъществени на основата на социологическия модел на биографичните изследвания; методологията им е отразена на с. 10-11.

Независимо от това, че работата, особено в случая на Лика Янко, е сериозно затруднена от отсъствието на архив (или недостъпността му), изчерпателността на изследването в това отношение е образцова. Проучена е цялата налична литература и архиви, включително филмовите и дигитални архиви (като са идентифицирани ред неизвестни досега или некомментираны в съществуващата изследователска литература източници). Информацията е третирана неутрално и реконструирана изключително внимателно, като са обсъждани алтернативни възможности за интерпретация, установени са и неизвестни факти и са разкрити неточности и грешки. Доказателствата в това отношение са убедителни.

Резултат на осъществените в първа и четвърта глава реконструкции на биографиите и творческото развитие на двете художнички са най-пространните, най-свързаните и със сигурност – най-достоверни биографични реконструкции на жизнения път на двете художнички. Сам по себе си този факт представлява значим принос към българското, а и италианското изкуствознание. Приложението „Синтез на основните данни за живота на Лика Янко” дава най-изчистен и неутрален вид на осъществените проучвания. Така дисертационният труд на Ева-Мария Иванова дава стабилна основа за по-нататъшни изследвания на творчеството на Лика Янко и Карол Рама. Осъществената реконструктивна работа позволява надграждането на установената емпирична основа на дисертационния труд – както развиването ѝ с обусловени от новоустановените факти насоки, така и с нови, мотивирани интерпретация. Тази втора изследователска задача се осъществява във вторите глави на първата и втората част на изследването.

Вторите глави на двете части са озаглавени паралелно „Художествен контекст, среда и формиране. Ателието на художничката”. Надграждането в тези глави следва различна методология, която отговаря и на различните им задачи. На първо място се интерпретира установената информация, условие за установяването на по-адекватен и многоизмерен образ на жизнения опит и жизнения свят на художниците. Ключови понятия в това отношение са понятията за *жизнен* и *художествен опит*. Тук вече основната задача е не издирването на фактите и техния преразказ, а интерпретативното им организиране, схващането на структуриращите ги процеси и осмислянето им. Целта на Ева-Мария Иванова тук е да изследва начините на действие на самия исторически разказ – винаги основаващ се на съзнавани и несъзнавани избори, на селекция и комбинация, тоест на последователни

стратегии на включване, изключване и заскобяване на определени факти (често пъти поради отсъствие на информация или отказ от издирването ѝ).

Третите глави на двете части са посветени на интерпретацията на поетиката на всяка една от двете художнички. Тези глави на свой ред надграждат осъществяваната интерпретация на нивото на поетиката. Визуалната поетика на Лика Янко и Карол Рама е разгледана както чрез връзката ѝ с жизнения опит, като негово продължение или негов трансформативен и рефлексивен израз, така и като автономна цялост, която формира собствени закони, които не могат да бъдат изцяло мотивирани от биографичната детерминираност.

Изследвани са основни мотиви, образи, тенденции, структуриращи творчеството на художничките и позволяващи да се изведат определени тенденции в тях, да бъдат обособени насоки и периоди, както и да бъде създаден цялостен автономен образ на поетиките на художничките. Особено впечатляващи са разработките в широкия контекст на историята на изкуството на миналия век. Осъществяваните паралели и установени типологически сходства между творчеството на двете художнички спомагат за допълнителното изясняване на тяхното място в историята на съвременното изкуство, без при това да се тръгва от предпоставени схеми и от готови определения. В частност, забележителен е анализът на жизненото и творческо пространство на двете художнички – техните апартаменти-ателиета, които Иванова убедително и проникновено представя като продължение на поетиката на всяка една от двете художнички и като лаборатория, в която жизненият им опит се преработва като поетика.

5. Методология на изследването

Ще отделя специално внимание на методологията на изследването, доколкото тя е носещата конструкция на този сложен труд, осигуряваща стабилна основа за цялостното му и успешно разгръщане и осъществяване. Тази методология е комплексна. Дисертантката формулира насоката ѝ най-общо така: „Стъпвайки на съпоставителната основа, дисертационният труд изследва художествените процеси и в културно-историческа, типологическа и визуално-поетическа перспектива.“ (с. 8) Методологията се основава както на съвременни изкуствоведски подходи към психологията на творчеството (между които изпъква въздействието на Р. Краус), феноменология и социология на творчеството, така и на философски понятия като жизнен опит, граничен опит и художествен опит, произхождащи от прагматистката (Дюи) и екзистенциалистката традиция (Ясперс, Батай), станали влиятелни в епохата на структурализма (Фуко) и респективно на съвременното изкуство. Трябва да бъде подчертано, че Ева-Мария Иванова не злоупотребява с употребата на теоретични модели. Методологическите инструменти са ползвани като сложни инструменти, адекватни на комплексния обект на анализ. Трудът ясно демонстрира, че авторката му владее различни изследователски регистри – една своеобразна методологическа полифония, която разкрива

нови и обещаващи изследователски възможности пред модерното и съвременното българско и европейско изкуство.

Особено значима за изследването е методологическата парадигма на Светлана Алперс, дала на Иванова инструмент за теоретично аргументиране на смелата и оригинална изследователска хипотеза, според която изкуствоведските изследвания, особено що се отнася до биографичната перспектива и връзката на биографичните факти с творчеството, имат тенденцията да изграждат своеобразен разказ, който, дори и да се основава на достоверни емпирични факти, започва да произвежда своя квази-реалност, тоест изследователска фикция, която постепенно се излага на риска да се утвърди като стереотипен или клиширан образ, който на свой ред сам налага призма за схващането на личностните особености и творчеството на конкретен художник. Дисертантката описва залозите на тази перспектива на изследването си така (подемайки темата за „следата“, набелязана от Ангел Ангелов и Ирина Генова): „ще използвам темата за „следата“ и за конструирането на наратива на историята на изкуството като отправна точка, за да се опитам да покажа как се създава конкретен разказ за художник(чка) в съвременното изкуствознание. Ще дам един пример за това как едни *следи* стават видими, а други остават невидими, тоест ще се опитам да илюстрирам как се прави подбор на следите, на фактите, чрез които се изгражда разказът.“ (с. 166)

Описаната изследователска нагласа води до разгръщането на значим метаисторически рефлексивен пласт. Изследването включва и метакритическо, и метаисторическо измерение, развиването на които, сами по себе си, са впечатляващо постижение за млад изследовател. В заключение бих определил метода на Ева-Мария Иванова като съчетание на феноменологически и метаисторически подход, доколкото той рефлектира върху изграждането на самия исторически разказ – или на самото основаване на историческото изследване върху повествователни структури. Описаната иновативна съвременна методология е адекватна на съвременните тенденции в теорията и историята на изкуството – задължително, но рядко срещано качество у млади изследователи у нас. Така Ева-Мария Иванова продължава една от значимите линии на съвременното българско изкуствознание, вписващо се в световните тенденции в теорията и историята на изкуството.

6. Анализ на художествен материал

Необходимо е да поставя специален акцент върху работата на дисертантката с художествения материал и конкретни произведения. Тя проявява особена чувствителност към конкретния образ, има силна изкуствоведска интуиция, умее да се вглежда в детайлите, а това ѝ качества води и до ред, често неочаквани, отрития. Трета и шеста глава включват ред забележителни анализи на конкретни произведения и визуални мотиви (напр. на образа на рибата и морските създания, включващ и връзки с произведения на Паул Клее, на короната на Орфей и Нептун, на връзката с пластични мотиви в изображения на божества от митологията

на Древен Египет и Месопотамия, на астрологическа символика, на колажните техники – при Лика Янко, както и на връзките на мотиви от творчеството на Карол Рама с това на Ман Рей или Луиз Буржоа, и пр.), отвеждащи до убедителни обобщения за визуалната поетика на всяка една от двете художнички като цяло.

Конкретните анализи представят в нова светлина творчеството на Лика Янко, като усложняват контекста на възприемането му, разкриват неизследвани и неочаквани връзки (напр. връзките с пластични модели от древни култови практики или творчеството на художници като Пикасо и Клее) и изтъкват неизследвани страни на поетиката ѝ (напр. въздействието на западни попултурни образци, вкл. поп-арт, колажни и други авангардни техники, които хвърлят мост между поетиката ѝ и алеаторните музикални композиции на Васил Казанджиев например). В това отношение изпъква анализът на сътрудничеството на Лика Янко с Бинка Желязкова в рамките на филма ѝ „Последната дума”. Той не само е приносен с направеното изкуствоведско откритие, но и свидетелства за компетентната работа на докторантката и в полето на други визуални изкуства, в частност на киното.

Оценка на дисертационния труд и заключение

В заключение, ще поставя акцент върху елементите на дисертационни труд на Ева-Мария Иванова, които мотивират високата ми оценка.

На първо място, трудът се основава на великолепно формулиран изследователски обект. Проучването не се изчерпва с компаративната перспектива, а компаративната насока е използвана като средство за формулиране и обосноваване на критически, исторически и типологически хипотези. Дисертационният труд представлява образцово свидетелство за полагане на максимум изследователски усилия, а не за опит за постигане на максимална цел с минимални усилия.

На второ място, за осъществяването на целите на изследването си, авторката е проучила огромен по обем материал – по същество цялата налична информация и актуални изследвания, правейки приноси открития. Нещо повече, тя е овладяла и комплексни методологични парадигми в полето на съвременната теория и история на изкуствата и дори социологията и философията, чиято употреба далеч надскача механичното приложение и спомага за осъществяване на многопластово и многоизмерно, но същевременно хомогенно изследване.

В това отношение бих искал да поставя специален акцент върху проявената емпатия към изследователския обект (вероятно необходимо условие на всяко изследване, но далеч не забележимо във всеки един дисертационен труд), която не замъглява обективността на изследването. Тази нагласа е резултат на академичния етос на изследването, насочено срещу лесните сензационни подходи (създаващи клишетата, за да продават личността на твореца като стока, така изличавайки реалната му личност).

Дисертационният труд съчетава строгост, задълбоченост, академична коректност с оригиналност и новаторство.

Работата се характеризира и с богат изказ и добре овладян, елегантен стил. Езикът е ясен, дори понякога да е неизбежно сложен; прави впечатление, че научният апарат е комплексен, въпреки че вероятно целенасочено са избягвани наукообразни форми, самоцелни чуждици и пр. – качество, което, констатирам със съжаление, далеч не е споделено предимство с ред успешно защитавани докторски дисертации. Ева-Мария Иванова е и увлекателен разказвач: биографичните проучвания и интерпретациите имат високи прозаически качества.

Единствените ми препоръки се отнасят именно до незначителни стилистични и технически детайли, с оглед на предстоящата публикация на дисертационния труд. Струва ми се, че на места е възможно дълги и сложни изречения да бъдат опростени или дори разделени

на две. Разбирам основанията на няколкото пространни бележки под линия, чиято цел е да олекоти основната част на текста; все пак при публикацията на текста би могло да бъде потърсено алтернативно разрешение.

– Цялостното оформление на труда отговаря в най-висока степен на научните стандарти.

– Авторефератът отговаря на всички изисквания и представлява отличен синтез на дисертационния труд.

– Приносите са точно формулирани, въпреки че несъмнено могат да бъдат разширени (разбираемо е естеството на затруднението в случая). Смятам за наложително да бъде допълнен поне фактът, че са идентифицирани неизследвани или непознати творби и на двете художнички.

– Приложеният албум представлява забележителен изследователски инструмент, издържан на високо професионално ниво. Със своята прецизност и творческа изследователска интуиция той може да бъде пример за по-младите изследователи.

– Публикациите са допълнително свидетелство, че пред нас е един формиран млад учен. Те набелязват изследователска линия и създават очаквания за по-нататъшни изследвания.

Заключение: На вниманието ни е представен оригинален, впечатляващо разработен, приносен научен труд. Приносите на работата са очевидни – разкрити са и за пръв път са проучени ред факти; подходът, методологията и интерпретациите са оригинални и новаторски за българското изкуствознание; работата позволява надскачане на обичайните ограничения на културния контекст и допринася за съотнасянето на историята на българското изкуство от втората половина на българския век със съвременните му тенденции в европейското изкуство. Дисертационният труд напълно изпълнява и убедено мога да кажа – надскача (тук този израз, превърнал се по инерция в своего рода куртоазен академичен шаблон, е съвършено уместен) – изискванията за присъждане на научната и образователна степен доктор: не само да възпроизвежда, но и да *произвежда* ново знание.

Самият труд е готов за публикация като монография, поради което препоръчвам придвижването му към публикуване.

На основата на представеното обобщение убедено формулирам най-високо мнение за дисертационния труд „Художествен и жизнен опит у Карол Рама и Лика Янко – два случая на художнички от XX век в Европа“ и призовавам уважаемото научно жури да присъди на Ева-Мария Иванова образователната и научна степен „доктор“.